

**JOURNAL OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND POLITICAL SCIENCE STUDIES**

ULUSLARARASI İLİSKİLER VE SİYASET BİLİMİ ÇALIŞMALARİ DERGİSİ

e-ISSN: 2792-0984

KİTAP İNCELEMESİ

Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş
Donald Quataert, çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021
248 sayfa, ISBN: 9789750521515

Caner SANCAKTAR
Kocaeli Üniversitesi

Email: caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr

Submitted: 06 November 2023 & Accepted: 09 November 2023

Citation: Sancaktar, C. (2022). [Kitap İncelemesi, Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, Donald Quataert]. Journal of International Relations and Political Science Studies, (9), 64-68.

Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Derneği | International Relations Studies Association
Journal of International Relations and Political Science Studies

E-mail: dergi@tuicakademi.org

Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş
Donald Quataert, çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, 248 sayfa,
ISBN: 9789750521515

Caner SANCAKTAR

Kocaeli Üniversitesi

Email: caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr

Submitted: 06 November 2023 & **Accepted:** 09 November 2023

Değerlendirmesini yapacağımız bu kitap giriş ve yedi ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında kitabın konusu, hipotezi ve araştırma yöntemi açıklanmıştır. Kitabın temel konusu, 1881-1908 döneminde Avrupalı şirketlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iktisadi faaliyetlerine karşı halk direnişi ve direnişin sonuçlarıdır.

“19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi” başlıklı birinci bölüm, Osmanlı ekonomisinin temel yapısal özelliklerini, sorunlarını ve Avrupa ile iktisadi ilişkilerini özetlemiştir. Avrupa ekonomisi ile bütünleşme geliştikçe Osmanlı kapalı ekonomisinin giderek dışa açıldığı ve daha yoğun biçimde Avrupalı devletlerin ve şirketlerin kontrolü altına girdiği, 1881-1908 döneminde en büyük sermaye yatırımlarının sırasıyla Fransa, Almanya ve İngiltere’den geldiği ve buna bağlı olarak da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Fransız, Alman ve İngiliz iktisadi nüfuzunun oluştuğu açıklanmıştır. 1881’de Düyun-u Umumiye İdaresi’nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı ekonomisinin daha geniş biçimde Avrupalı şirketlerin ve devletlerin denetimine girdiği, Osmanlı halkının hızla yoksullaştığı ve Osmanlı Devleti’nin siyasi ve iktisadi özgürlüğünü Avrupa karşısında hızla kaybettiği belirtilmiştir.

“Reji, Kaçakçılık ve Hükümet” adlı ikinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu içinde Avrupalı Reji tütün şirketinin kuruluşu, tütün kaçakçılığının gelişmesi, Osmanlı hükümeti ile Reji şirketi arasındaki ilişkiler, 1895-1899 bunalımı ve sonuçları anlatılmaktadır. Bölümde, Osmanlı tütün köylüleri ve tüccarlarının kendilerini yoksullaştıran Reji şirketine karşı çeşitli yöntemler kullanarak direndikleri ve ayrıca Avrupalı Reji tütün şirketinin kurulmasına müsaade ettiği için 2. Abdülhamid’e karşı da muhalefet geliştirdikleri ele alınmıştır.

“Zonguldak’ta Çiftçi-Madenciler ve Ereğli Kömür Şirketi” adlı üçüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu’nda 1914 öncesi madencilik, 1890 öncesinde Ereğli kömür yatakları, Fransız Ereğli Şirketi’nin kuruluşu, bu şirket ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Ereğli

Şirketi ile maden işçileri arasındaki ilişkiler, şirketin işçiler ile yaşadığı sorunlar ve grevler anlatılmaktadır. 1870 sonrasında Osmanlı Devleti tarafından verilen maden arama imtiyazlarının çoğu Avrupalı şirketlere verilmiş ve böylece madencilik sektörü büyük ölçüde Avrupalı şirketlerin kontrolüne geçmiştir. Yabancı iktisadi hakimiyete karşı Osmanlı maden işçilerinin düzenledikleri direniş ve grevler, Fransız şirketin faaliyetlerini ve karlılığını olumsuz etkilediği gibi, Ereğli Sancağı'ndaki toplumsal asayiş ve barışı da olumsuz etkilemiştir.

“Anadolu Demiryolunda Çalışmak” adlı dördüncü bölümde demiryollarının siyasi, askeri, iktisadi, toplumsal etkileri, Alman Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketleri'nin faaliyetleri ve bu vesileyle Osmanlı Devleti üzerinde Alman nüfuzunun oluşması, demiryollarında işçilerin kötü çalışma koşulları, demiryolu işçi sendikasının kurulması, 1908 demiryolu grevleri ve bu grevlerin siyasi, iktisadi, toplumsal sonuçları anlatılmaktadır.

“Liman İşçileri Loncaları ve Dersaadet Rıhtım Şirketi” adlı beşinci bölümde Fransız sermayeli Dersaadet Rıhtım Şirketi'ne İstanbul'da limanlar işletme imtiyazının verilmesi, İstanbul'daki kayıkçılar ve hammallar loncaları ile Fransız Dersaadet Rıhtım Şirketi arasındaki anlaşmazlıklar, loncaların şirkete karşı mücadeleleri ve bu mücadeleler sonucunda 1908-1909'da loncaların şirket karşısında üstünlük sağlamaları anlatılmaktadır. Bu süreçte 2. Abdülhamid, yerli Osmanlı loncalarına karşı Fransız Dersaadet Rıhtım Şirketi'ni desteklemiştir. Bu nedenle Donald Quataert'e göre, Osmanlı uyruğu kayıkçılar, hammallar ve bunların lonca teşkilatları 2. Abdülhamid'e karşı İttihat-Terakki Cemiyeti'ne yanaştılar ve 2. Meşrutiyet Devrimi'ni desteklediler.

“Avusturya-Macaristan'a Karşı Boykot” adlı altıncı bölümde Avusturya İmparatorluğu'na karşı İstanbul, İzmir ve Trabzon'da Ekim 1908 - Şubat 1909 döneminde uygulanmış olan iktisadi boykotlar ve bunun sonuçları anlatılmaktadır. Boykot, Avusturya'nın 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i resmen ilhak etmesine karşı özellikle Müslüman halk arasında kendiliğinden gelişen öfkenin bir sonucu olarak İstanbul'da başlatıldı. Boykotu, özellikle İttihat-Terakki Fırkası teşkilatları ve liman işçileri (hammallar, kayıkçılar) organize edip yönettiler. Sadrazam Kamil Paşa Hükümeti ise, boykotu sonlandırmaya çalıştı ve bu amaçla Avusturya Büyükelçiliği ve şirketleriyle işbirliği yaptı. Boykotu sonuna kadar kararlı biçimde destekleyen İttihat-Terakki Fırkası, Müslüman Türklerin desteğini ve sevgisini kazanarak, Kamil Paşa Hükümeti ve siyasi rakipleri karşısında siyasi gücünü arttırdı. Bu boykot, ayrıca Avusturya İmparatorluğu'nun iktisadi-siyasi gücünün sınırlılığını gösterdi ve ayrıca Osmanlı Müslüman halkının zannedildiğinden çok daha dirençli ve güçlü olduğunu ortaya koydu.

Kitabın yazarı, sonuç bölümünde şu tespitleri yapmıştır: Osmanlı Devleti, 1881’de Düyun-u Umumiye İdaresi kurulduktan itibaren Avrupalı şirketlere önemli iktisadi imtiyazalar vermiş ve böylece Osmanlı ekonomisi hızla Avrupalı şirketlerin denetimi altına girmiştir. Bu durum Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısında yıkıcı ve bölücü etkiler yaratmıştır. Siyasi yapıda yıkıcı-bölücü etki üç şekilde gerçekleşmiştir. 2. Abdülhamid ve Osmanlı hükümetleri, Avrupalı şirketlerle yapılan ticari anlaşmalar gereği ve ayrıca Avrupalı devletlerden gelen baskılar nedeniyle, Avrupalı şirketlere karşı direnen Osmanlı halkına karşı Avrupalı şirketleri desteklemiştir. Bu nedenle Padişah’tan giderek uzaklaşan Osmanlı halkı (işçiler, köylüler, tüccarlar) İttihatçıları daha fazla desteklemeye başlamış ve bu da 2. Meşrutiyet Devrimi’ni kolaylaştırmıştır. İkinci olarak, Osmanlı Devleti içinde “Avrupalı şirketlerle işbirliği yapan yöneticiler/memurlar” ve “işbirliği yapmayan yöneticiler/memurlar” şeklinde bir siyasi bölünme yaşanmıştır. Üçüncü siyasi bölünme ise, merkezi Osmanlı Hükümeti ile yerel yönetimler arasında yaşanmıştır. Merkez Osmanlı Hükümeti, Osmanlı halkı ile Avrupalı şirketler arasında yaşanan anlaşmazlıklarda daha çok şirketlerin lehine kararlar alırken, yerel yöneticiler ise, daha çok yerel halkın (örneğin grev yapan demiryolu ve maden işçilerinin, limanlardaki hammalların ve kayıkçıları, tütün kaçırın köylülerin) lehine kararlar almışlardır. Avrupalı şirketlerin iktisadi yayılımı ve faaliyetleri nedeniyle yaşanan toplumsal bölünme ise, Müslüman halk ile gayrimüslim halk arasında gerçekleşmiştir. Çünkü Avrupalı şirketlerin komutası altında çalışan Müslüman Türk-Kürt işçiler daha düşük ücretler alırken, gayrimüslim Rum-Ermeni işçiler/memurlar daha yüksek maaşlar alıyorlardı. Müslüman işçiler/memurlar, Avrupalı şirketlere karşı düzenlenen grevleri daha çok desteklerken, şirket bünyesinde daha iyi işlerde çalışan gayrimüslim personel grevlere yeterince destek vermiyordu veya Avrupalı şirket yönetimi ile uzlaşıp grevi daha kısa sürede sonlandırıyorlardı. Ayrıca Avusturya’ya karşı yapılan 1908 boykotuna gayrimüslimlerin gönüllü destekleri/katılımları daha az olmuştu. Bu gibi nedenlerden dolayı Müslüman halkın gayrimüslümlere olan kızgınlığı ve güvensizliği giderek arttı. Böylece Avrupalı şirketlerin iktisadi yayılım ve faaliyetleri, Osmanlı toplumu içinde Müslüman-Gayrimüslim ayrışmasını, bölünmesini ve düşmanlığı arttırdı. Bununla birlikte; Osmanlı piyasasına giren Avrupalı şirketler, kendi çıkarlarını savunan çeşitli toplumsal kesimlerin (madenciler, işçiler, köylüler, boykotçular, kaçakçılar, tüccarlar) sert direnişleriyle karşılaştılar. Osmanlı Padişahı 2. Abdülhamit genellikle halk direnişlerini bastırmaya çalıştı ve Avrupalı şirketlerin lehine kararlar aldı. Direnişçi kesimler, kendilerini bastırmak isteyen 2. Abdülhamit’e karşı muhalif İttihatçılara yanaştılar ve böylece 2. Meşrutiyet Devrimi’nin gerçekleşmesini kolaylaştırdılar. Toplumsal direnişler, Avrupalı şirketlerin karlarını azalttı ve daha da önemlisi Osmanlı ekonomisine ve toplumuna tam hakim olmalarını engelledi. Ayrıca

Osmanlı halkı, bu direnişler yoluyla kendi yaşam tarzını Avrupa yayılımı karşısında önemli ölçüde korumayı başardı. Sonuç olarak; yazarın tespit ve bulgularına göre, Avrupa iktisadi yayılımı/hakimiyeti Osmanlı'nın klasik siyasi ve toplumsal yapısını değiştirip çözdü, ama aynı zamanda Osmanlı halkının etkili direnişiyle karşılaştı ve bu direniş sayesinde Avrupa'nın iktisadi yayılımı/hakimiyeti sınırlandırıldı.

Sonuç olarak kitap hakkında şunlar söylenebilir: Öncelikle bu çalışma, 19. yüzyılda ortaya çıkmış olan liberal modernist yaklaşımı reddederek literatüre önemli bir katkı sağlamıştır. Batı Avrupa'da ortaya çıkıp gelişen liberal modernist yaklaşıma göre, Avrupalı devletlerin ve şirketlerin Avrupa dışına doğru gerçekleştirdikleri iktisadi yayılımları, Avrupa dışı (Asyalı, Afrikalı, Latin Amerikalı) ülkelerin/toplumların modernleşmelerine ve gelişmelerine katkıları sağlamıştır. Ayrıca bu liberal modernist yaklaşım, Avrupalı siyasi ve kültürel değerlere direnen toplumsal grupları/sınıfları “gerici” olarak nitelendirmiştir. İncelediğimiz bu kitap ise, Avrupalı devletlerin ve şirketlerin iktisadi yayılımlarının aslında bir gelişme-ilerleme yaratmadığını, tam tersine, içine sızıp nüfuz ettikleri bir ülkede/toplumda (Osmanlı İmparatorluğu'nda) siyasi ve toplumsal bölünmeler ve yıkımlar yarattığını açıkça ortaya koyarak, aslında liberal modernist yaklaşımın temel tezini çürütmüştür. Liberal modernist yaklaşım, Avrupa dışı insanları ve halkları, “eğitilmesi, modernleştirilmesi ve geliştirilmesi gereken pasif nesnelere” olarak görür. Oysa ABD'li tarih Profesörü Donald Quataert'in bu kitabı, Osmanlı halkının, Avrupalı devletlerin-şirketlerin iktisadi yayılımlarına karşı kendi iktisadi geçim araçlarını ve yaşam tarzlarını korumak amacıyla güçlü biçimde direndiğini, kendisini “üstün medeniyet” olarak gören Avrupalı güçlere kolaylıkla teslim olmadığını, çeşitli direniş yöntemleri yoluyla önemli kazanımlar elde ettiğini ve hatta bu direnişler sayesinde Avrupalı devletlerin-şirketlerin Osmanlı Devleti, ekonomisi ve toplumu üzerinde tam hakimiyet kurmalarını engellediğini açıkça ispatlamıştır. Dolayısıyla bu kitap, Osmanlı halkının, Avrupalı liberal modernistlerin varsaydıkları gibi “pasif nesne” olmadığını, tam tersine son derece “aktif-eylemci özne” olduğunu göstermiş ve böylece Avrupa merkezli liberal modernist yaklaşımı çürütmüştür.

Kitabın bir başka önemli başarısı, Avrupa iktisadi yayılımı karşısında Osmanlı Devleti'ni incelerken, “sıradan insanlar” olarak görülen işçileri, köylüleri, madencileri, tüccarları, kaçakçıları yani halkı temel aktör olarak ele alıp incelemesidir. Avrupa – Osmanlı Devleti ilişkilerini inceleyen kitaplar, daha çok hükümetler arası ilişkilere, krallar-padişahlar arası ilişkilere ve siyasi-iktisadi seçkinler arası ilişkilere odaklanır. Oysa bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa iktisadi yayılımını/etkisini incelerken hükümetler, krallar-padişahlar, siyasi-iktisadi seçkinler yerine, emperyalist yayılım nedeniyle büyük zararlar gören

ve bu nedenle direnişler sergileyen Osmanlı halkını yani işçileri, madencileri, köylüleri, tüccarları ve kaçakçıları (daha doğrusu tütün Reji tekeli nedeniyle kaçakçılık yapmak zorunda kalan köylüleri-tüccarları) incelemiş ve açıklamıştır. Böylece Prof. Quataert, Avrupa – Osmanlı ilişkilerini seçkin zümreler üzerinden inceleyen ama halkı hesaba katmayan Osmanlı tarihi literatüründeki önemli bir boşluğu doldurarak son derece özgün bir katkı yapmıştır.

Kitabın üçüncü önemli katkısı, Osmanlı İmparatorluğu hakkında başarılı bir sosyal ve emek tarihi çalışması olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu, siyasi ve iktisadi tarih şeklinde yapılmıştır. Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve iktisadi tarihine değinmekle birlikte, daha çok emekçi halkın durumunu inceleyerek bir “Osmanlı sosyal emek tarihi” araştırması yapmıştır. Geniş ve ayrıntılı arşiv çalışmasından hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 1881-1908 dönemindeki sosyal ve emek tarihi incelenerek, bu alanda literatüre özgün bir katkı yapılmıştır.

Bu önemli katkılarına karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerini araştırmaya dahil edilmemesi kitabın önemli bir eksiğidir. Kitap, sadece Anadolu ve İstanbul'daki örnek olayları incelemiştir. Yani Avrupalı şirketlerin İstanbul ile Anadolu'daki faaliyetleri ve bu bölgelerde yaşayan Osmanlı halkının şirketlere karşı direnişleri incelenmiştir. Avrupalı şirketlerin Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerindeki faaliyetleri ve bu bölgelerdeki halkların Avrupa iktisadi yayılımına karşı tepkileri/davranışları incelenmemiş ve açıklanmamıştır. Bu eksikliğe rağmen, Donald Quataert'in *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş* adlı kitabı, yukarıda belirttiğimiz üç önemli katkıdan dolayı son derece başarılı bir eserdir. Kitap, özellikle Avrupa – Osmanlı ilişkilerinin sosyo-ekonomik ve emek boyutlarını inceleyen araştırmacılar için son derece kıymetli bir kaynaktır.